

TENKÝ LED VĚDECKÉ INSTRUMENTALITY: REFLEXE ZKOUMÁNÍ DLUHU V KONTEXTU BYDLENÍ

Tomáš Samec

*Institut sociologických studií, Fakulta sociálních věd, Univerzita Karlova
tomas.samec@fsv.cuni.cz*

V PRŮBĚHU výzkumu nevyhnutelně využíváme ke svým vlastním cílům ty, které nazýváme *respondenti*, *informátoři*, *vypravěči*, *přátelé* nebo *účastníci výzkumu*. Cíle, které sledujeme, mohou zahrnovat snahu o poznání daného fenoménu, úsilí pomoci druhým, nutnost napsat odborný článek, zvědavost, touhu po slávě, finančním zisku nebo politické moci. V této eseji chci diskutovat jeden z možných způsobů praxe etického výzkumu v kontextu (nevyhnutelné) instrumentalizace zkoumaných – tedy v kontextu, kdy ze zkoumaných činíme nástroje svých vlastních cílů. Učiním tak na příkladu tří modelových výzkumných situací, které s instrumentalizací zkoumaných souvisejí. Jedná se o situaci narušování identity zkoumaných (během rozhovoru); situaci kategorizace zkoumaných (při analýze a psaní textu) a situaci využívání marginalizované pozice zkoumaných (potenciálně ve všech fázích výzkumu). Mé úvahy navazují na debaty o výzkumu a etice z 12. konference Antropowebu „Antropologie a etika“ (2016) a budou ilustrovány na příkladech z mého dizertačního výzkumu zaměřeného na diskurzy dluhu v kontextu bydlení. Podle mého názoru je jednou z cest praxe etického výzkumu zohlednění významu, který má text během naší reprezentace zkoumané reality a s tím související praxí toho, co nazývám *interpretací zodpovědnost*.

Ve své argumentaci vycházím z autorů, kteří více či méně explicitně definují etiku jako *proces*, který zahrnuje významnou rovinu interakční. V tomto smyslu etika výzkumu nemůže spočívat pouze v *sebereflexi*, ale

především v *diskuzi* morálních východisek, hierarchií relevance, hodnot a problémů spjatých s konkrétními výzkumnými projekty a terény. Zároveň je zde zásadní představit teoretickou distinkci mezi etikou a morálkou, přičemž Thomas Osborne (2011, 35–66) poskytuje inspirativní interpretaci Adornova díla a jeho výkladu daného problému. Zjednodušeně řečeno, Adorno etiku chápe jako kritické a reflexivní *jednání* – promýšlení, formulování, diskutování; zatímco morálku označuje za poměrně jednoznačně formulovaný a hierarchický *soubor hodnot*. V tomto smyslu je tedy etika povahy procesuální, zatímco morálka má relativně stabilní, uzavřený a explicitní charakter. Právě s ohledem na uzavřenost a silnou preskriptivní normativitu měl Adorno spíše averzi k „morálce“ (morality), respektive moralizování, tedy sledování určitých hodnot a norem k ustavování dominance nad druhými lidmi. V tomto ohledu etický výzkum může fungovat opačně – jeho cílem může být činit viditelnými různé formy dominance, a může tak působit potenciálně emancipačně.

V úsilí o etický výzkum spatřuji jako zásadní dva momenty. Zaprvé, moment *praxe* naší výpovědi o světech zkoumaných, která má specifický status „vědeckého vědění“. Zadruhé, moment *reflexe* této výpovědi, která je s její praxí nevyhnutelně spojená a provází ji ve všech fázích tvorby odborného textu, který funguje jako nejčastější žánr naší vědecké výpovědi o světě. Přestože se chci vyhnout riziku moralizování, v praxi etického výzkumu nelze podle mého názoru nastolit agendu

relativistické, anebo případně pseudo-neutrální vědy. Právě naopak, moje pozice přiznává nutnost určitého morálního základu, který je však podroben kritické reflexi. Edward W. Said v předmluvě k *Orientalismu* (2003, xvii) formuluje tuto pozici jako *humanistickou*: „používání lidské mysli historicky a racionálně pro účely reflexivního porozumění a skutečného odhalení [povahy světa, nerovností. . .] v rámci určité [výzkumné, vědecké] komunity“. Tedy opět jde o to, že etika je proces a je povahy interakční – je vyjednávaná a praktikována v rámci určitého společenství – epistemologického i ontologického. Takto formulovaná humanistická pozice spolu s Adornovým pojetím etiky může tvořit základní rámec našeho zvažování problému instrumentalizace zkoumaných.

Úvahy o významu reflexivity v etice výzkumu nejsou převratné, ale jejich relevanci a aktuálnost chci demonstrovat s ohledem na povahu sociální reality, ve které své vědecké výpovědi činíme. Teoretickým základem pro praxi interakční etiky jsou pro mě úvahy Paula Ricoeura (1971) o textuální povaze sociální reality, ve kterých ukazuje, že *význam(y)* řečeného, respektive napsaného, nejsou v textu zakódované, jednou provždy dané, ale že jsou re-konstruované čtenáři. Tato takřka banální skutečnost je však extrémně důležitá z hlediska naší výzkumné praxe: kdo a jak bude číst náš text; kdo a jak jej bude moci vytrhávat z kontextu, činit absurdní dezinterpretace, zneužívat jej k vlastním politickým cílům? To vše bychom měli promýšlet při psaní svých textů. Umberto Eco (2010, 65–71) formuluje koncept „čtenářské interpretační kooperace“ a „modelového čtenáře“, které umožňují rozpracovat zmíněnou představu. Autor připravuje půdu pro určitá, byť různá čtení, je to však čtenář, který následně volí z náznaků, zasazuje do vlastních významových rámců a kategorií. Je to čtenář, kdo se stává aktérem, užívajícím text k proměně vlastního světa a světa jiných. To však nijak nezmenšuje zodpovědnost autora. Právě naopak, v kontextu devaluace informací na sociálních sítích, rozpadu redakcí tradičních médií a dezinformačním kampaním je nutné klást zvýšené nároky na kvalitu a „schopnosti“ reprezentace světa zkoumaných pomocí textu. Tato reprezentace –

text, o kterém si naprostá a drtivá většina čtenářů (a v některých případech i autorů) bude myslet, že skutečně *popisuje* výzkumný terén a svět zkoumaných a není jen rekonstrukcí tohoto světa. Tato představa, kterou Hammersley a Atkinson (2002, 3–10) definují jako naturalismus, je však naivní a zkreslující. Deirdre McCloskey (1998) ukazuje, že sociální vědy mají rétorický charakter; jejich validita je performována například v rámci ekonomie modelováním a statistickou inferencí. Ukazuje se však, že v konečném důsledku jsou argumenty povahy rétorické, a ne nutně empirické nebo statisticky inferenční. Tento charakter vědění a naší výpovědi je nutné brát v úvahu v prezentaci výsledků – je to předpoklad etického vypořádávání se s instrumentalizací zkoumaných, předpoklad interpretační zodpovědnosti.

Jde o to, že kromě našeho působení v terénu a bezprostředního kontaktu se zkoumanými má pro jejich životní a sociální situaci zásadní dopad výsledek našeho zkoumání; výstup, který nejčastěji formulujeme do *textu*. Textem, kterým vypovídáme o terénu a světě zkoumaných, můžeme, pokud jej budeme vytvářet interpretačně zodpovědně, korigovat svou instrumentalizaci zkoumaných pomocí toho, co Zdeněk Konopásek v rozhovoru pro *Cargo* označuje jako *symetrický přístup* ve zkoumání sociální. Pro nás je relevantní jeho kategorizace symetrie jako politické a ne jen vědecké (metodologické). V tomto smyslu je to tedy zjednodušeně řešeno přístup ke zkoumání reality, kdy cíleně straníme slabším z hlediska konfigurace mocenských vztahů (Stöckelová a Brož 2015, 121).

Nicméně abychom byli schopni adekvátně zaujmout tuto symetrickou pozici, a kompenzovat tak mocensky asymetrickou výzkumnou situaci, musíme mít k tomu dané nástroje: teoretické i praktické. Obratem se tím vrátíme k problému instrumentalizace. Dobrým úmyslem dlážděná snaha co nejadekvátněji popsat svět zkoumaných může snadno sklouzávat k naturalismu a zapomínání na textuální a rétorický charakter vědy. Následně nás snaha o „nejlepší“ popis reality může vést k představě, že vlastně je vše dovoleno, abychom co nejlépe vyzkoumali vše o daném sociálním fenoménu. Tím už chybí jen malý krůček k tomu morálně akceptovat instrumentalizaci

zkoumaných a rezignovat na etickou reflexi této problematiky.

Ve svém dizertačním projektu se zabývám způsoby hodnocení a ospravedlnění různých forem závazků v souvislosti s bydlením; dluhy formálními (např. hypoteční úvěry) a závazky neformálními (např. půjčky a dary v rámci rodiny). Klasické antropologické texty (srov. Peebles 2010) i současné výzkumy (Deville 2015; Wilkis 2015) ukazují, že dluh je druh sociálního a ekonomického pouta, které má silné morální konotace a generuje mocenské asymetrie. Z toho důvodu se jedná o relativně eticky citlivý kontext a předmět výzkumu, a nabízí se tedy možnost při výzkumu zohlednit symetrický přístup. Snadno totiž může docházet naším působením v terénu (např. v rámci rozhovorů, role-playingových experimentů) k narušení identity zkoumaných, které je výsledkem toho, že nám zkoumaní slouží jako prostředky k „poznání reality“. Může dojít k narušení identity performované v rámci rozhovoru: „*jsem schopný a dospělý, protože jsem si koupil byt a splácím hypotéku*“; tak identity implicitní: „*jsem rozumný člověk, když si hypotéku beru, protože se to tak všude říká a umožní mi to získat jistotu*“. V průběhu rozhovoru totiž můžeme (a do určité míry cíleně „chceme“) otázkami dojít zpochybnění emického přesvědčení, že vlastnické bydlení je z dlouhodobého hlediska nejlepší alternativa představující *jistotu*, i přes potenciální riziko hypotečního úvěru. Toto zpochybnění totiž umožní zkoumání, jakým způsobem jsou ospravedlnění diskurzivně konstruována a umožní je komparovat navzájem nebo s ospravedlněními v rámci diskurzů veřejných. Je toto zpochybnění něčí životní jistoty „správné“? Podle jakých kritérií jej máme posuzovat? Podle toho, zda nám přinese „lepší data“, nebo podle toho, zda někomu můžeme uškodit? Je „správné“ cíleně zpochybnit rozhodnutí zkoumaných, abychom mohli „lépe“ zkoumat jejich argumentaci a způsoby ospravedlnění a vyrovnávání se s dluhem? Vrací se nám otázka instrumentalizace, kdy „potřebujeme“ určitý typ dat a výpovědí, abychom mohli zkoumat to, co je podle našeho vědeckého názoru relevantní (tj. způsoby ospravedlnění dluhu), a otázka etická, do jaké míry máme vytvářet umělé sociální situace, ve kterých probíhají ospravedlnění praxe, která je

buď přijímaná jako přirozeně správná (v případě přesvědčení, že vlastnické bydlení je nejlepší), nebo naopak pro zkoumané přináší stres a strach (v případě vysokého zadlužení).

Etickou reflexi instrumentalizace zkoumaných jejich narušením identity je možné vztáhnout k problému mocenských vztahů ve společnosti a jejich reprodukcí skrze více či méně zjevné ideologie. Řada výzkumů aspiruje na dekonstrukci diskurzivních výpovědí a identifikaci ideologií – jejich nahlédnutím pak umožnit reflexi a emancipaci – v našem případě se jedná o ideologii „vlastnického bydlení“ (Ronald 2008). Lze však také zastávat (morální) stanovisko, že lidé si mohou vytvářet vlastní identitu podlé *svého* vlastního uvážení, na základě hodnot, které uznají za vhodné, přestože se nám z naší pozice jeví jako opresivní nebo utlačivé. Toto stanovisko nemusí být nutně v rozporu s optikou textuálního přístupu k etice výzkumu. Jde o to v textech napomoci tomu, aby zkoumaní byli schopni nahlédnout, že jejich rozhodnutí a jejich budování identity může být ovlivněno určitou ideologií. Jinými slovy, naše etické jednání v situaci rozhovoru bychom měli přizpůsobit kontextu situace a snažit se „eticky působit“ v průběhu tvorby textu. Nevěřím v možnost absolutní kodifikované standardizace ve smyslu: „identitu smíme nabourat, jen pokud si z toho zkoumaný neodnese traumatizující zážitek“ – tedy v to, co kritizuje Adorno jako moralizaci; situace a lidé jsou odlišní a je obtížné nastavit jednotný standard. Věřím však ve formulaci zásady: „v našem výstupním textu srozumitelně popišme, proč a jak zkoumané může ovlivnit určitá ideologie“. To je samozřejmě poměrně ambiciózní, protože nelze předpokládat, že zkoumaní budou číst odborné statě, monografie nebo eseje. Je však možné angažovat se dalšími textovými výstupy (blogy, novinové články a mediální výstupy obecně), které budou interpretačně zodpovědně vykreslovat zkoumanou realitu; přiznávat, že se jedná o určitý partikulární náhled a zároveň reflektovat různé formy dominance a hegemonie v daném poli. Jde zde tedy o srozumitelnost pro různé okruhy čtenářů a o korespondenci naší interpretace daného světa s interpretacemi světa učiněnými zkoumanými. V tomto kontextu je nutné

také reflektovat a vysvětlovat užívání určitých analytických kategorií. Například, jestliže označujeme jednání zkoumaných jako iracionální a nedodáváme, že myslíme „ekonomicky iracionální“ a že se jedná o analytickou kategorii, kterou hodnotíme jejich jednání jen v určitém (ekonomickém) rámci, stáváme se arogantními soudci světa zkoumaných. Jinými slovy, etické může být nabourání identity zkoumaných (ať v průběhu rozhovoru, nebo při psaní textu), jestliže si zaprvé vůbec uvědomíme, že je uskutečňujeme a že to není samozřejmé nebo přirozené; zadruhé když vysvětlíme, že naše výpověď o světě zkoumaných je naším konstrukcí, a ne „pravdivým popisem světa“; zatřetí, když demonstrujeme vliv určité ideologie tak, aby byl účastníkům výzkumu text srozumitelný, a tudíž aby mohli porozumět tomu, proč je jejich identita nabourávána.

Toto řešení však není možné aplikovat bez rozmyslu a bez praxe interakční etiky, tedy bez diskuze ve vědecké/výzkumné komunitě. Situace, kdy máme snahu pomoci zkoumáním, porozuměním a tematizací různých forem viditelných nebo skrytých nerovností a módů hegemonie, můžeme ovšem snadno obrátit v nastavování jen odlišných forem dominance. Může se jednat o paternalistické nastavení vztahu poskytovatel–klient, nebo o jinou z forem instrumentalizace zkoumaných: například o určité parazitování na marginalizované situaci druhých poskytující nám silné výzkumné téma, otázku a program. Je to opět otázka reflexe: mohu tím, že vydám interpretačně zodpovědný text o tom, jak dluh ovlivňuje životy předlužených a zadlužených, těmto konkrétním lidem pomoci? Přirozeně jim tím nepomůžeme „přímo“, ale jde o to, že zachováme určitou symetrii a reciprocitu: „Já od Vás něco získám, a proto je mým závazkem pomoci vám.“ Otázkou je, jakou podobu má mít ona „pomoc“, abychom nesklouzli do paternalistické pasti.

V tomto smyslu je z hlediska etické vědy nutné promyšlet nejen onu přímou „pomoc“, ale také druhou stranu věci, a tím je „nepoškození“ zkoumaných. Jedná se především o situace, kdy re-konstrukcí určitého terénu poskytujeme nejen lepší porozumění světu, ale i vědění institucím a aktérům, kteří mají

zájem na zachování statu quo ve smyslu dominance nebo exploitace nad zkoumanými. Může jít v tomto případě o banky a jiné finanční instituce, které vědění o tom, jak lidé ospravedlňují dluhy a jak se s nimi vyrovnávají, mohou využít jen k rafinovanějšímu marketingu úvěrů a půjček. V tomto smyslu se tedy pohybujeme nejen na tenkém ledě, ale i na ostří nože, jelikož bychom mohli snahou o popis světa zkoumaných, kteří jsou podle naší představy marginalizováni, pomoci těm, kteří jim podle našeho názoru dominují, a mohlo by tak dojít k určité „hyper-instrumentalizaci“ zkoumaných – situaci, kdy využíváme jejich nevýhodné pozice nejen my jako vědci, ale i další instituce.

Kromě citlivosti k využití našich textů je nutné zohlednit naše případné působení (i skrze texty) v praxi navrhování politik – zde totiž kromě dobrých kontaktů mohou sloužit i dobré argumenty a evidence – dobrá, ve smyslu srozumitelná, ale konkrétní a prakticky převoditelná do světa policy making. Otázka vytváření „kvalitních“ (nehegemonických, emancipačních) politik je nicméně textuálním rámcem etického výzkumu zachytitelný, ale jen do určité míry řešitelný problém. Při vytváření politik totiž často hrají roli nejen odborné, ale i politické nebo osobní faktory a zájmy. Obloukem se tedy vracíme k připomenutí významu (politické) symetrie sociálně-vědního výzkumu: jestliže chceme stranit slabším, tak bychom tak měli dělat promyšleně a důsledně. Z naší podpory by se neměla stát nová forma jemné dominance a naše podpora by měla sloužit i těm, kteří jsou zdánlivě „silní“, ale relativně (oproti formálním institucím) stále v nevýhodě – v našem případě ti, kteří využívají hypotečních úvěrů, ale měli by v případě výpadku příjmu problém se splácením. Naším největším přínosem jako sociálních vědců může být zmíněná *interpretační zodpovědnost při popisu zkoumané reality*. Ta zahrnuje reflexi instrumentalizace zkoumaných a jejich partikulárních projevů, a zohledněním textuality světa přisuzuje zkoumaným aktérství (tj. nejedná s nimi jako s o objekty výzkumu). Následně instrumentalizaci z etického hlediska vyvažuje reciproční snahou o symetrii a srozumitelné popsání zkoumaného světa, tak aby se v ideálním případě nemohlo obrátit v neprospěch zkoumaných. Jde o ambiciózní

program, ale v praxi etického výzkumu jsou vysoké ambice nutností.

PODĚKOVÁNÍ

Na tomto místě bych rád poděkoval Anně Kunové za pečlivé čtení eseje a podnětné připomínky ohledně obsahu eseje a jeho srozumitelnosti.

ZDROJE PODPORY

Výzkum byl podpořen Grantovou agenturou Univerzity Karlovy (projekt č. 897716).

POUŽITÉ ZDROJE

Brož, Luděk a Tereza Stöckelová. 2015. „Symetrie je často stranická: Rozhovor se Zdeňkem Konopáskem.“ *Cargo* 13 (1–2).

Deville, Joe. 2015. *Lived economies of default: Consumer credit, debt collection and the capture of affect*. London: Routledge.

Eco, Umberto. 2010. *Lector in fabula: Role čtenáře aneb interpretační kooperace v narativních textech*. Praha: Academia.

Hammersley, Martyn a Paul Atkinson. 1995. *Ethnography: Principles in practice*. London: Routledge.

McCloskey, Deirdre N. 1998. *The Rhetoric of Economics*. Madison: The University of Wisconsin Press.

Osborne, Thomas. 2011. *The Structure of Modern Cultural Theory*. Manchester: Manchester University Press.

Peebles, Gustav. 2010. „The anthropology of credit and debt.“ *Annual Review of Anthropology* 39 (1): 225–240.

Ronald, Richard. 2008. *The ideology of home ownership: Homeowner societies and the role of housing*. New York: Springer.

Said, Edward. 2003. *Orientalism*. New Delhi: Penguin Books.

Wilks, Ariel. 2015. „The moral performativity of credit and debt in the slums of Buenos Aires.“ *Cultural Studies* 29 (5–6): 760–780.

